

"מי תהום ממעל" - בארות מדרגות כאתר עלייה לרגל

כתב וצילם: יותם יעקבסון ©

במשל הודי קדום מסופר אודות צפרדע שחיה כל ימיה בבאר.

באחד הימים טיפסה במאמץ גדול אל מחוץ לבאר.

לפתע נגלה לה עולם ומלואו והיא נבהלה ומיהרה לקפוץ לבאר פנימה בחזרה¹.

לעיתים ניתן לקפוץ מן העולם אל הבאר ולגלות בה עולם ומלואו.

אני זוכר היטב את הפעם שבה פסעתי לראשונה במורד גרם המדרגות הרחב של Rudabai vāv², הנמצאת ב-Adalaj, בפרברי העיר אחמדבאד, בירת מחוז גוג'ראט שבמערב הודו. ניצבתי בין שני המבנים המלבניים שעוטרו את שני עברי הכניסה, בפתח המבנה התת-קרקעי שעדיין לא נגלה לעיני. גם בעונה הקרירה ביותר בשנה קפחה השמש המדברית על ראשי. פסעתי בין מבנים קטנים שצינו את הכניסה וירדתי במורד גרם המדרגות המוליך אל מפער חפור ובנוי מתחת לאדמה. ברדתי מטה בזהירות היום הלך והתפוגג ואיתו גם הלכו ונמוגו רעשי החוץ. בשום אופן לא יכולתי לצפות למראה שהתגלה לי: חלל אדריכלי עצום נפתח בפני.

הירידה בגרמי המדרגות למטה נעשתה במה שנראה כמסדרון רחב. היא נקטעה על ידי רחבות שנמצאו במפלסים שונים. מעל כל אחת מהרחבות התרוממו מגדלי פאבליון³ רבי קומות, שתקרתם העליונה הגיעה אל מפלס פני הקרקע. המגדלים היו אווריריים למראה ונתמכו על ידי עמודים בלבד והיו מקורים ומוצלים. החלקים המקורים של מגדלי הפאבליון והשמיים הפתוחים שנראו לסירוגין מבעד למרווחים הבלתי מקורים שמעל גרמי המדרגות יצרו אפקט מעניין, מרקד, של משחקי אור וצל. המראה המהפנט שנגלה לי תוך כדי ירידה הועצם על ידי הפרספקטיבה של טורי העמודים המקבילים שתמכו בכל מגדלי הפאבליונים ועל ידי גודש הגילופים שעוטרו את כל חלקי המבנה. בקצה הירידה נמצאה בריכה קטנה. הברכה אומנם הייתה ריקה ממים, איך ריח טחוב עמד באוויר וקרירות נעימה מלאה את החלל. מעברה הנגדי של הבריכה התרומם מגדל הפאבליון הגבוה מכול השאר. בניגוד למגדלי הפאבליון האחרים, שהיו רחבים ואווריריים זה היה צר יותר ומסיבי. בכל אחד ממפלסיו, התואמים לקומות המקבילות של שאר המגדלים, נקרעו חלונות קטנים שמהם בקע אור שחדר דרך פיר הבאר שנמצא מעברו השני. תבליט גס, גולמי של שני דגים מקפצים כלפי מעלה ונושקים זה לזה נראה מבעד לפתח בתחתית הפאבליון. כשהבטתי בתבליט חשתי שכמו הדגים

¹ הסיפור מופיע בכמה טקסטים קדומים, ביניהם: Ganapātha, Hitopadeśa, Prasannarāghava. ראה גם: Sen, עמ' 85-86.

² vāv – המושג הגוג'ראטי לבאר מדרגות. בראג'אסטי היא נקראת Baori או Baori.

³ פאבליון הוא מבנה מקורה, פתוח, הניצב עצמאית ונתמך על ידי עמודים. מגדלי הפאבליון אינם פתוחים לחלוטין שכן משני צדיהם הם נסמכים על כותלי המבנה. לאור היותם פתוחים משני צדיהם הרחבים ניתן לכנותם פאב ליונים ולאור העובדה שרבים מהם מתנשאים לגובה כמה קומות החלטתי לכנותם מגדלי פאבליון.

הקופצים מהמים ניתנה גם לי ההזדמנות לעזוב לרגע את שגרת יומי, לצלול ולחוות חוויה ייחודית שיש בה משום התאחדות עם הנשגב. בירידה אל המקום שבו מתרחש האיחוד החויתי והרגשי הזה ובעליה ממנו בחזרה אל פני האדמה יש משום הרחבה של האיחוד והכלתו על חיי היום יום. חזרתי ושאלתי את עצמי מי בנה את המבנה הזה ולמה. אלו השאלות שהניעו אותי לתעד ולחקור את בארות המדרגות.

מבני בארות המדרגות מדהימים ביופיים, אך זנוחים וכמעט בלתי מטופלים במחקר. נדמה כי חקר מתקני המים הקדומים בהודו בכלל ובארות המדרגות בפרט לוקה בחסר. מבחינת השלטון ההודי הסיבה נעוצה, כנראה, בכך שהבארות נתפסות כמנציחות תקופה שבה לא היו מים זורמים בבתים ולכן הן מהוות בעיני הממשל סמל לנחשלות, להנצחת ההבדלים בין המעמדות, לפיאודליזם ולאי-השוויון בין המינים. את הדברים הללו שמעתי בכמה הזדמנויות מפי פקידים ממשלתיים בראג'סטאן ובגוג'ראט והם מוזכרים גם בסקרים שנערכו⁴. הודו המודרנית מבקשת להתנער מההיבטים הללו, הנתפשים כמסמלי נחשלות ומבקשת לעורר דעת קהל עולמית חיובית יותר. גם הפולחנים העממיים הקשורים בבארות אינם מעודדים שיקום וטיפוח של האתרים מצד השלטונות. לא אחת נוטלים הכפריים את היוזמה לידיהם. הם משקמים את האתר או מקימים בו מקום פולחן חדש (לפעמים תוך הסבת נזק של ממש לממצא הארכיאולוגי)⁵. למרות דלות המחקר, הרי שלגבי בארות המדרגות נערכו סקרים מקיפים וקפדניים שבהכנתם הושקעה עבודה אדירה וממושכת הראויה להערכה רבה. למשל: ספרה המקיף של Jutta Jain-Neubaur The stepwells of Gujarat, הסקר המקיף שערך Kirit Mankodi על באר המדרגות Ranī Ki Vāv, מסוכם בספרו The Queen's Stepwell at Pātan, או הספר המתייחס בצורה כוללת יותר אל מבני מים שונים בהודו כולה Steps to water, מאת Morna Livingston. אולם לצד הסקרים השונים לא מצאתי כל ניסיון לנתח את מפעלי המים הקדומים השונים, ובפרט לא את בארות המדרגות, מהבחינה הקונספטואלית שלהם. בחינה זו נוגעת בשאלה מדוע נבנו בארות המדרגות מלכתחילה? מדוע נבנו כפי שנבנו ואילו הלכי רוח הן באות לשרת. מכאן החלטתי לחקור את הנושא. אפתח את המסע אל תוך בארות המדרגות בתיאור פיזי שלהן. אמשיך בסקירה קצרה של תפוצתן הגיאוגרפית של בארות המדרגות בתת-יבשת הודו ושל התפתחותן על ציר זמן כרונולוגי. לאחר מכן אצמין את הקורא לרדת איתי הלאה אל עומק משמעויות המבנים התת-קרקעיים הללו. את הדרך אל המשמעות הגנוזה אתווה בעזרת הסתמכות על מעט המקורות הכתובים הקדומים העוסקים בנושא, על ידי הקבלת מבנה בארות המדרגות למבני מקדשים ועל ידי בחינת ההתייחסות המיתולוגית-תרבותית ההינדית אל מים. לנוחות הקורא, שרבים מהמושגים ההודיים המופיעים בטקסט אינם מוכרים לו, צירפתי בסוף המאמר רשימת מושגים על פי סדר אלף ביתי.

⁴ ראה גם Livingston, עמ' 139.

⁵ מעניין לציין שבמקרים רבים היוזמות את שיקום הבארות והכשרתן כמקום פולחן הן נשים, העושות זאת בעזרת הברהמינים. תושבי הכפר, מועצת הכפר ולעיתים אמידים בני המקום מממנים את המפעל. כהן מקומי נבחר לשמש כאפוסטרופוס הבאר והמקדש שבה. באופן זה מושבות לברהמינים מעט מהזכויות שנשללו מהם מאז עצמאותה של הודו. השימוש החוזר לא נעשה מתוך רצון לשמר את המבנה או את אוצרותיו הארכיטקטוניים. דוגמא לבאר מדרגות כזו היא מאטה בהוואני באסווארה (Mātā Aswara, Bhavanī) שהיא בקירוב בת זמנה של באר המדרגות בפטאן (ראה גם: Livingston, עמ' 183).

מהי באר מדרגות?

באר מדרגות היא קומפלקס ארכיטקטוני מורכב, המושתת בראש ובראשונה על פיר באר היורד לעומק משתנה בהתאם למפלס מי התהום. השם הסנסקריטי לבאר מדרגות הוא vāpi בעוד שבראג'סטאני השם הוא bauri או bauli ובגוג'רטי הוא vāv. המונח הסנסקריטי - vāpi, הוא בעייתי מכיוון שאין הוא מתייחס לבארות מדרגות בלבד, אלא למגוון גדול של מאגרי מים. מכאן, שכשנעשה בו שימוש טקסטואלי יש להיות זהירים בפרשנותו. המאפיין המובהק ביותר של באר המדרגות הוא מסדרון מדורג בעל מדרגות הנמשכות עד לתחתיתו. אורך המסדרון המדורג מגיע במתקנים הגדולים עד כשמונים מטרים (Ranī Ki Vāv שבפאטן אורכו כששים מטרים). שיפועו המתון של המסדרון יורד לעבר מפלסו התחתון של פיר הבאר, במקרים רבים לעומק של 5-7 קומות מתחת לפני הקרקע⁶. בעיירה Neemrana שבמזרח ראג'סטאן נמצאת באר המדרגות העמוקה ביותר: Ranī ki bauli, שנבנתה במאה ה-18 ובה 9 קומות. רוחבו של המסדרון הוא בדרך כלל כעשרה מטרים. בבאר Ranī Ki Vāv רוחבו של המסדרון המדורג חריג ועומד על עשרים מטרים. על פני הארץ נראה הקומפלקס כמעין חריץ פעור, מקורה ופתוח לסירוגין, שבקצהו פיר הבאר. לרוב פיר הבאר צר, אולם ב-Ranī Ki Vāv קוטרו בחלקו העליון הוא עשרה מטרים. בתחתית גרם המדרגות ובקצה המסדרון המדורג נמצאת הרחבה התחתית, בסנסקריט אנגנה (āṅgana, 'חצר'). במרכז הרחבה התחתית ישנה בדרך כלל בריכה קטנה הקשורה אל פיר הבאר ומוזנת ממנו. גרמי המדרגות במסדרון המדורג קטועים על ידי רחבות שמעליהן ניצבים בדרך כלל מגדלי פאבליון (בסנסקריט: kūṭa). מגדלי הפאבליון החלו להופיע בבארות מדרגות החל מראשית המאה ה-11 לסה"נ. הם בנויים קומות קומות בשיטת העמוד והקורה⁷ ונמצאים בדרך כלל במרחקים שווים זה מזה. ראשם של המגדלים מגיע עד מפלס הקרקע שמחוץ לבאר. הקירוי של קומתם העליונה, העשוי לוחות אבן, נמצא במפלס הקרקע ומאפשר ללכת עליו. מגדלי הפאבליון אינם ניצבים בדד, אלא נסמכים בשני עבריהם על הקירות התוחמים את המסדרון המדורג ובכך מסייעים מאד לייצוב המבנה. מגדל הפאבליון הראשון, הסמוך לכניסה למסדרון המדורג, מכונה מוקהמנדפה (mukhamanḍapa) והוא הנמוך ביותר, בדרך כלל בן קומה אחת. מגדל הפאבליון האחרון, הנבנה משפת הבריכה בתחתית הקומפלקס הוא הגבוה ביותר ונועד להפריד בין חלל הבריכה והמסדרון לפיר הבאר. בתחתיתו של מגדל פאבליון זה ישנן תעלות המאפשרות העברת מים מהפיר לבריכה. בקירותיהן של הרחבות, תחת מגדלי הפאבליון, יש בדרך כלל פינות פולחן המצויות בגומחות משני עבריו. עם הקמת מגדלי הפאבליון נוצר איפה מצב, שבו המסדרון המדורג פתוח לסירוגין לשמיים כאשר מגדלי הפאבליון, שבהם בדרך כלל נמצאות פינות פולחן מודגשות, נותרים מקורים ומוצלים. בבארות מדרגות רבות משני עברי מגדלי הפאבליון נחבאים גרמי מדרגות לולייניים נסתרים או נסתרים למחצה המאפשרים ירידה מפני הקרקע אל כל אחת מקומות המגדל ועד למסדרון המדורג או עליה מתוכו אל הקומות השונות ועד פני השטח. הכניסה למסדרון המדורג הודגשה

⁶ ראה: Jain –Neubaur, עמ' 1

⁷ באנגלית: Corbling. שיטת הבנייה שרווחה בהודו עד התקופה המוסלמית, שבה הוכנסו לשימוש הדרגתי הקשתות והכיפות.

לימים על ידי אלמנטים ארכיטקטוניים שונים כגון תורנה (torāṇa), שער כניסה מהודר או toda צמד מבנים מלבניים, אטומים, בעלי גג מחודד, מעוטרים באופנים שונים, שניצבים משני עברי הפתח⁸.

תפוצת בארות המדרגות

בארות מדרגות נמצאות בכל מרחב המחוזות המודרניים ראג'סטאן וגוג'ראט וכן במחוז קרנאטקה (Karnataka) שבדרום הודו, במרחב דלהי ובאוטר פרדש, אולם הן מגיעות למונומנטאליות וקישוטיות אדירה רק באזורים מסוימים בגוג'ראט ובדרום מערב ראג'סטאן. על פי מקורות אחדים קשר ברור בין תפוצת הבארות לאזורי אקלים צחיח⁹, לי, לעומת זאת, נראה, כי קיים קשר ברור בין תפוצת בארות המדרגות לתחום שלטון של ממלכות חזקות, גם כאלו שנמצאו באזורים צחיחים למחצה. לדוגמא: מחוז Kutcc, אחד האזורים הצחיחים ביותר בגוג'ראט, הוא אזור שלא התקיים בו שלטון חזק ואולי משום כך לא נמצאות בו בארות מדרגות. בנוסף, חשוב לציין שבארות מדרגות לא נבנו באזורים שבהם מי התהום נמצאים בעומק רב, למשל בצפון ראג'סטאן, שבהם מפלס מי התהום מצוי בעומק 100-130 מטרים. בעזרת הטכנולוגיה הקדומה לא ניתן היה לבנות חלל רחב המגיע לעומק כזה.

ההיסטוריה של בארות המדרגות

בארות המדרגות הקדומות ביותר, המתוארכות למאות ה-6-7 לסה"נ, נמצאות בכפר Dhank בסאורשטרה שבגוג'ראט¹⁰. בארות אלו הן בעלות מסדרון מדורג היורד אל עומק האדמה בזווית של 90 מעלות ויוצר צורת L. לימים צורת המסדרון המדורג התיישרה והוא הועמק והורחב. מגדלי פאבליון החלו להופיע במאה ה-11, תקופה שבה מידות בארות המדרגות וההתפתחות האדריכלית שלהן הגיעה לשיאה¹¹ וחיבה ככל הנראה תמיכה פנימית למניעת קריסה. תחת כיבושי האסלאם (החל מהמאה ה-12), לא נמחקה המורשת המקומית, אלא שולבה באסלאם. שליטים ואצילים מקומיים החלו להזמין לעצמם בארות מדרגות, הפעם לשימוש הפרטי - לדוגמא: באר המדרגות שהוקמה בשנת 1784 בקומפלקס Bara Imambara בעיר Lucknow שבמחוז אוטר פרדש, שהייתה באותם ימים מוקד כוח שלטוני. תחת שלטון האסלאם הלכו ופחתו העיטורים הדקורטיביים והתמעטו עד כדי היעלמות של פינות הפולחן. במקומם נוסף תדיר מערך היקפי של חללים תת-קרקעיים שהקיף את פיר הבאר ונפתח אליו מכל עבר. מוטיבים כמו עץ החיים, שלא נמצאו קודם בבארות המדרגות, הלכו ותפשו עתה מקום של כבוד, למשל ב- Rudabai vāv וב- Adalaj וב- Dada Hārīr vāv ב- Asārva. שתי בארות המדרגות הללו נבנו בשנת 1499 ונמצאות כיום בפאתי העיר אחמדאבאד. במובן זה,

⁸ הטודה משמרת את המסורת ההודית של עיטור מבנים בדגמי בתים זעירים.

⁹ ראה: Jain –Neubaur, עמ' XII. מעניין לציין כי בדרום סאורשטרה נבנו בין המאות 6-10 לסה"נ מקדשים קטנים יחסית ובעלי עיטורים מועטים. הם נבנו בעיקר על ידי שליטי מאיטראקה וסאינדהאוה (Maitraka, Saindhava) ראה: Jain –Neubaur, עמ' xiv. ייתכן שיש מקום להציע, כי בארות המדרגות ומראן אינם מושפעים רק מהאקלים אלא גם, ואולי בעיקר, מסוג השלטון.

¹⁰ ראה: Jain –Neubaur, עמ' 23 ועמ' xix.

¹¹ ראה: Mankodi, עמ' 236.

ובניגוד למבנים הינדיים שהוכחדו, בארות המדרגות זכו לעדנה גדולה תחת שלטון האסלאם, אם כי צורתן (למשל: שימוש בקשתות שלא היה קודם לכן), עיטוריהן והחומרים מהן נבנו היו במידה רבה שונים. חומרים (למשל: שימוש בלבנים ובטיח), תוכניות וסגנון דקורטיבי השתנו עם הזמן מתוך התאמה לתרבות השלטת, אולם המבנה הבסיסי של בארות המדרגות נותר כשהיה. בארות המדרגות האחרונות הוקמו בשלהי המאה ה-19, למשל Bahadur Singh vāv ב-Pātan. רצף הבנייה המתמשך של בארות המדרגות, הצולח תקופות שלטוניות שונות, בעוד שמתקני מים אחרים נעלמו במרוצת הזמן מהווה הוכחה לכך שהמשמעות המגולמת בצורתן שרדה את תהפוכות העתים.

לשם מה הוקמו הבארות?

המבנים העצומים של בארות המדרגות מעוררים את השאלה הבסיסית לשם מה נבנו. הצורך של יושבי אזורים צחיחים במקור מים זמין, קבוע ונגיש מובן לחלוטין. לאורו בהחלט ניתן להבין מדוע בראג'סטאן וגוג'ראט נחפרו פירי בארות רבים. אולם לאיזה צורך נחפרו החללים התת-קרקעיים העצומים הסמוכים אליהם ולשם מה הוקמו המסדרונות המדרגים הארוכים, שלבנייתם נדרש מאמץ עצום ותקציבי עתק? למשל, לשם דיפון החלל הענק שנפער כתוצאה מכריית Ranī Ki vāv הובאו אבנים שנחצבו ב-Dranghadhra, מחצבה הנמצאת כ-140 ק"מ ממקום הבאר¹².

טענתה של ג'יין נאובאור היא שהטעם לבניית בארות המדרגות הינו פרקטי בלבד¹³. ליוניגסטון מחזקת עוד את הטעם הפרקטי שבהקמת בארות מדרגות ומציינת במחקרה כי רוחבם של מגדלי הפאבליונים או מפתח העמודים שביניהם לעולם לא יהיה צר מכדי לאפשר לאישה היורדת לבאר כשהיא נושאת כד מים על ראשה לחלוף על פני רעותה העולה ממנה¹⁴.

בהתייחס לדברי החוקרת חשוב לציין כי מים ניתן היה לשאוב ישירות מפי הבאר. במקרה הצורך בנאים יכלו להשתלשל דרך הפיר עצמו, כשם שעשו לצורך חפירתו, כדי לערוך בו חיזוקים ושיפוצים. יתירה מכך, בפסוק 9 בפרק 33 ב-Viśvakarma Vāstuśāstra¹⁵, אחד הטקסטים הקדומים היחידים שבו מתוארים חלקי באר המדרגות, מצוין מפורשות כי על שפת הבאר צריכה להימצא מערכת להעלאת מים (ואף מוזכר שעליה להיות מוקפת חצר). נדמה כי על פי ההיגיון הצרוף ובתוספת האסמכתא הקדומה לקיומו ההכרחי של מתקן דליה מעל פי הבאר ניתן להקשות על הטעם המעשי להקמת בארות המדרגות.

¹² ראה: **Mankodi**, עמ' 16. כיום נחצבות באתר זה האבנים בהן משתמשת רשות העתיקות הודית לצורכי שיחזור האתר.
¹³ בבניית מסדרון מדורג יש להשקיע בפינוי כמויות עפר אדירות, להשקיע מחשבה רבה בתכנון והתמודדות עם קשיים ייצוב גדולים, לדפן את המחפורת בכמות גדולה של לבנים שרופות (וזאת באזור בו חומר הבעירה דל מלכתחילה ולכן גם יקר), וברוב המקרים – להביא כמויות אבן גדולות ממחצבות מרוחקות (במקרה של באר המדרגות של המלכה בפאטן – ממחצבה הנמצאת במרחק כ-140 ק"מ). עם זאת, חשוב לציין כי כמות האבן הנדרשת לשם בניית באר מדרגות זעומה ביותר ביחס לכמות האבן הנדרשת לשם הקמת מקדש בסדר גודל דומה.

¹⁴ ראה: **Livingston**, עמ' 2.

¹⁵ טקסט סנסקריטי קדום המתייחס לאדריכלות בכלל ואדריכלות מתקני מים ובארות מדרגות בפרט.

יתרה מזו, במובנים מסוימים מבנה באר המדרגות נוגד את ההיגיון המעשי העומד מאחורי הקמתה של באר. ככל שפתח הבאר והחלל שסביבה קטנים יותר ואפלים יותר, כן פחותה התאדות המים והתעפשותם. באופן זה נותרים מי הבאר רבים יותר, צלולים יותר וראויים יותר לשתיה. מבנה באר המדרגות יוצר חלל שגורם להתאדות רבה פי כמה מאשר בפיר צר והאור החודר דרכו גורם להתעפשות מהירה יותר של המים. העדר טעם מעשי ברור להקמת המבנה מחזקת את הצורך לשוב ולשאול מדוע הוקמו בארות המדרגות ולבחון כיוונים אחרים להקמתן, שאינם בהכרח מעשיים.

אחד הדברים המעניינים לציון בהקשר לבארות המדרגות הוא שברוב המקרים הן נחפרו ונבנו בהנחייתן ובפיקוחן של נשות אצולה (לדוגמא: ראני רודאדווי (Rānī Rudadevi), אשתו של מפקח אזור בזמן שלטונו של מחמוד בגראה (Mahmud Begrah, 1458-1511 לסה"נ) הקימה בשנת 1499 לסה"נ את הבאר באדלאג'. באי הרירה (Bāi Harīra), האחראית על ההרמון של מחמוד בגראה, הקימה בשנת 1499 לסה"נ את באר דאדה האריר כדי לרצות את האל) ואף מלכות (לדוגמא: Mīnal Devī, אמו של המלך Jayasimha Siddharāj, הקימה בשנת 1095 לסה"נ את הבאר הקרויה על שמה ב-Vīrapur. הנחייתה של Udayamatī, זוגתו של המלך Bhīmadeva I, להקים את הבאר בפאטן, באר המדרגות ב-Neemrana וכן Raniji ki Baori שהוקמה בשנת 1699 על ידי מלכת ממלכת Bundi שבדרום מזרח ראג'סטאן). לא בכדי רבות מבארות המדרגות נקראות בפשטות 'באר המלכה'. ביצירתן של הנשים מקור מים לשימוש הציבור הרחב יש משהו אימהי, חומל, דואג. ביצירת חלל שאל תוכו ניתן להיכנס, שאל מעמקיו ניתן לרדת יש משהו נקבי ועוטף, כדוגמת קודש הקודשים במקדש ההינדי המכונה חדר הרחם (בסנסקריט: garbhagriha).

המקורות הכתובים על בארות המדרגות

המקורות הכתובים על מתקני המים הקדומים בהודו בכלל ועל בארות המדרגות בפרט הם מועטים וחלקיים ואין בהם כדי לשפוך אור על עניינים רבים הנוגעים למתקנים אלו. גרמי מדרגות המקושרים לבאר התגלו בממצאים ארכיאולוגיים כבר בימי המלך אשוקה¹⁶, בן המאה השלישית לפנה"ס. אחת העדויות הקדומות ביותר לבאר מדרגות מופיעה בכתובת של המלך Rudrasimha שליט ksatrapa. הכתובת, שהתגלתה בכפר Gunda במחוז Jamnar שבדרום סאורשטרה, מתוארכת לשנת 181 לסה"נ. נאמר בה שבמהלך שלטונו של המלך הקים מפקד הצבא Rudrabhuti בכפר vāpi Rasopadra לשם רווחתם של כל הברואים¹⁷. ניתן להניח שכתובת הקדשה מהודרת נועדה לציון הקמת באר מיוחדת וכי לא מדובר בבאר רגילה. גם מתוך לוחיות נחושת המכילות כתובות ניתן ללמוד על חצרות מלכות שהקדישו ואפי לאזורים מסוימים¹⁸, אך לאור העובדה

¹⁶ ראה: Jain –Neubaur, עמ' 10

¹⁷ ראה: שם.

¹⁸ למשל: מלכי Dhruvasena I ו-Dharasena II, Valabhi, ראה: שם, עמ' 11.

שהמושג vāpi מתייחס הן לבאר מדרגות והן למאגר מדורג אין כל בטחון שהכוונה היא בהכרח לבאר מדרגות.

כתובת של נסיך רשטרקוטה Govind IV, המתוארכת לשנת 853 לפי לוח השנה ההינדי (Saka samvat)¹⁹ שנמצאה ב-Cambay, נותנת מושג לגבי השימוש בבאר המדרגות בתקופות קדומות מאד. בשני המקרים האחרונים הכסף ניתן לכוהנים, שהיו כנראה האחראים לבנייה וגם לשיקום מקדשים, הקמת בתי תמחוי, בתי הארחה לנוסעים וכו'.²⁰ העובדה שבכתובות מסוימות בארות מדרגות מוזכרות במקביל לבניית מקדשים²¹ היא עדות לכך שבמובן מסוים מעמדם היה זהה. נקודה זו מתחדדת עוד עם הזכרתן של בארות כ-tīrtha,²² מקום עלייה לרגל הנמצא על גדות מים (נהר, אגם, ים).

בטקסטים הקלאסיים כמעט ואין אזכורים לבארות מדרגות. פעמים, כשמוזכרת באר, לא ברור כלל אם הכוונה היא לבאר רגילה או לבאר מדרגות. אבחנה חריגה שכזו מופיעה בטקסט של מהשווארה (Maheśvara) על אמראקושה (Amarakośa)²³ שבו מתוארת באר נגישה על ידי מדרגות, וזאת להבדיל מקופה (Kūpa), שהיא באר רגילה בעלת פיר בלבד. בכתבי השאסטרות (Śāstras) נאמר במפורש כי חפירת בורות עמוקים מטופשת וכי חפירתם של בורות שפתחם גדול מסוכנת.²⁴ המידה בה נמדדו בארות ומבנים הייתה אמה (בסנסקריט: Hasta, שאורכה כ- 35 ס"מ)²⁵. בטקסטים הקדומים השונים הומלץ בדרך כלל שקוטרו של פיר באר יהיה בין 4-13 הסטה, כלומר 1.40-4.55 מטר. קוטר של באר נאה, המכונה משום כך 'פיה' (בסנסקריט: Manohara) הוא 8 הסטה (2.80 מ') ואילו באר שקוטר פיה 13 הסטה מכונה באר מעוררת פחד (בסנסקריט: Rudrakūpa).

בחיבור Jalāśayotsargatattva מאת Raghunandana מוזכרים ארבעה סוגי מתקני מים²⁶. בין השאר נערכת בו הבדלה בין vāpi לבין kūpa²⁷, אך לא לחלוטין ברור מהי vāpi. יתכן שהכוונה היא למכלול מבנים שמראם משתנה בהתאם להקשר, אולם אין הדבר ברור כיוון שרק מתוך ההנגדה למבני מים אחרים ניתן להבין שמדובר במשהו מיוחד. גם ב-Samarāṅgaṇa-Sūtradhāra שחובר על ידי Sūtradhāra Samarāṅgam תחת

¹⁹ המקבילה לשליש השני של המאה ה-10 לסה"נ.

²⁰ ראה: Jain –Neubaur, עמ' 11.

²¹ למשל, הכתובת שנמצאה בבאר המדרגות Roho שבצפון גוג'ראט.

²² ראה: Jain –Neubaur, עמ' 7. הכתובת שנמצאה בכפר Sadadi ומתוארכת לשנת 1597 לסה"נ מציינת אישה ג'יינית אדוקה

שהקימה את הבאר לזכר בנה Tarachandra ואחת עשרה נשותיו שביצעו סאטי: "היא (המלכה Māi Sri Kapura) עם בנה

המנצח (Saha Sri Sartanaji) הקימו טירטהא הקרויה טארה ואפי (Tārā Vāpi) לשם הזכות הטובה והרווחה של בנה

תרצ'אנדרה (Taracandra) ו-11 נשותיו (שערכו סאטי). מי יתן וטירטהא נעימה ומפייסת זו, בצורת באר עם מנדפה, תהיה מקור

שמחה ותעמוד על תילה כל עוד השמש והירח יתקיימו. מי ייתן ויהיה שפע!"

²³ ראה: Jain –Neubaur, עמ' 10.

²⁴ ראה: Livingston, עמ' 52.

²⁵ ראה: Shukla, Vol. I, עמ' 209-211.

²⁶ ראה: Jain –Neubaur, עמ' 10.

²⁷ השניים האחרים הם Kunda – מאגר קטן ו-Tadāga – מאגר גדול או אגם.

שלטונו של המלך Pramār (1018-1060 לסה"נ) וטקסטים נוספים, כגון Mayamata - i Mānasāra, שדומים לו מאד וחוברו בדרום העמוק של הודו (ככל הנראה בתקופת הרוגע של שליטי Cola)²⁸ מתייחסים אל ואפי, אך לא באופן המבדיל בינה לבין מאגרי מים אחרים. מתוך ההקשר שבו נעשה השימוש במילה ואפי ניכר שהכוונה היא דווקא למאגר מדורג²⁹.

רק טקסטים מאוחרים יותר, מהמאה ה-12 לסה"נ והלאה, עוסקים בסוגים השונים ובצורה המשתנה של בארות המדרגות. בטקסטים אלו קיימת אבחנה ברורה וקבועה בין ארבעה סוגים של בארות. המקור לחלוקה הקבועה הוא החיבור Aprājitapṛcchā מהמאה ה-12 לסה"נ, המיוחס במסורת ל-Viśvakarma המיתולוגי, העוסק בעיקר במסורת הבנייה של צפון-מערב גוג'ראט. זהו הטקסט הראשון המקדיש פרק שלם (מס' 74) לבארות ולבארות מדרגות. כן נידונה בו החלוקה לסוגי בארות מדרגות שונים: nandā – באר שלה כניסה אחת ושלושה פאבליונים, bhadra – באר עם שתי כניסות ושישה פאבליונים, jayā – באר עם שלוש כניסות ותשעה פאבליונים ו-vijayā – באר עם ארבע כניסות ושנים-עשר פאבליונים. נראה כי חלוקה זו היא בעיקרה תיאורטית, והיא נועדה ליצור שלמות טקסטואלית, אולם אינה מסתמכת בהכרח על מבנים קיימים³⁰. ה-vijayā, המבטאת את שיא הגימור של בארות המדרגות חופפת לתפישת העולם האיראנית וההודית, המוכרת גם בתיאורי גן העדן בספר בראשית, לפיה מקורו של העולם במרכז שממנו הוא מתפשט בארבעת הכיוונים הקרדינאליים.

בחיבורים Bṛhat Śilpaśāstra (פרק 3 פסוק 532) ו-Rājavallabha (פרק 4 פסוק 78) מתייחסים אל אותם ארבעה סוגים של בארות מדרגות, אך את הכניסה מכנים mukha, שאינה אלא מילה נרדפת ל-vaktra. הטקסט היחיד שבו מופיע תיאור מדויק ומושג כיצד נראית vāpi הוא Viśvakarama Vāstuśāstra³¹. פרק 33 בו מוקדש כולו למאפייני באר המדרגות. בפסוק הראשון בפרק מודגש כי מקור המים בבאר ובבאר המדרגות הם מי תהום מתוקים³². כן מודגשת החובה לעטר את הבאר בפסלי אלים, כאילו אין די בבניית הבאר עצמה; עיטורי קינארה (Kinnara, דמויות שמימיות, חצאי אדם וחצאי ציפור) בכניסות ובמפלס הרחצה דמויות של kinnara ומיטונה (mithuna, זוגות אוהבים המוצגים חבוקים או עסוקים במעשה האהבה) וצלמים של ורונה³³. לצד המקורות המתארים את המבנה האדריכלי של מתקני המים השונים ישנם כמה מקורות קדומים השופכים אור על האיקונוגרפיה הפיסולית הנדרשת בהם. מכיוון שעניינו של מאמר זה הינו אדריכלי, לא ארחיב כאן בסוגיה מורכבת זו למעט התייחסות קצרה בסיפא של דבריי. בבוא היום אייחס מאמר נפרד לנושא זה.

²⁸ ראה: Shukla, Vol. I, עמ' 154-170.

²⁹ זאת גם לאור העובדה כי בתחומי ממלכת צ'ולה לא הוקמו בארות מדרגות כלל, אך הוקמו מאגרים מדורגים בשפע.

³⁰ מבין המבנים הקיימים ניתן לזהות שלושה מתוך ארבעת הסוגים: Ekavaktra – באר בעלת כניסה אחת, כגון Dada Harir, Ranī ki vāv ואחרות, Trivaktra – באר בעלת שלוש כניסות – לא נפוצה במיוחד. למשל: באר Rudabai באדלאג'. Caturvaktra – באר בעלת ארבע כניסות. לדגם זה ישנה רק דוגמה אחת: באר Chaumukhi ב-Chobari שבסאורשטרה. אין אף באר מדרגות שלה יש שתי כניסות בלבד.

³¹ חיבור בן המאה ה-12 לסה"נ. ראה: Shukla, Vol. I, עמ' 90-97.

³² ראה: Jain –Neubaur, עמ' 16.

³³ שלעיתים מכונה בטקסט Darśana - i Puṇya.

בדת הג'יין מקושרות בארות המדרגות לסמאווורסאנה (samavasaraṇa), הכס המשמש כל אחד מהטירטנקרות (tīrthankara, בסנסקריט: 'מאפשרי החציה' או 'מראי הדרך'). טירטנקר הוא הכינוי שבו זכו כל אחד מעשרים וארבעה מורי הדת הג'יניים³⁴. הספרות הקאנונית הג'ינית מספרת שלאחר השגת החוכמה הגבוהה ביותר יושב הטירטנקר על מסד מוגבה בן שלושה חלקים ודורש בארבע הכיוונים לעולם כולו. תיאור זה רווח גם בציורים ובארכיטקטורה. בתיאורי הכס המורם מופיעים ארבעה גרמי מדרגות, התואמים את ארבעת הכיוונים הקרדינאליים בעולם, שבהם ניתן לעלות אל הטירטנקר בעוד השראתו מתפשטת דרכם בכל קצוות תבל. חלק מהתיאורים לא פוסחים על שתי בארות מדרגות החפורות משני עברי כל אחת מארבע הכניסות של הדיאגראמה. תיאור זה מגובה לעיתים במודלים מיניאטוריים תלת-ממדיים של כס הטירטנקר, למשל בעיר המקדשים Mt. Śatruñjaya שבסאורשטרה³⁵.

הקבלה בין מבנה הבאר המדרגות למבנה מקדש הינדי

קיימת הקבלה מעניינת בהיפוכה בין מבנה המקדש ההינדי הצפוני למודל של בארות המדרגות. מקדש הינדי מהטיפוס הצפוני מורכב משלושה חלקים בסיסיים, הניצבים על גבי מסד. החלק הראשון הוא הכניסה, המכונה מוקהמנדפה (mukhamanḍapa), שלעיתים מגיעים אליה דרך תוֹרְנָה, שער כניסה מהודר. החלק השני הוא המנדפה (maṇḍapa) - רחבת התכנסות מקורה שבה מתקיים הפולחן הדתי. מעבר למנדפה ישנה הַצְרָה במבנה המוליכה אל התרחבות נוספת. התרחבות זו מהווה את החלק השלישי במקדש – קודש הקודשים (בסנסקריט: garbhagriha), שהוא החלל הקטן והסגור שבו נמצא מקור קדושתו הקורן של המקדש כי שם מוצב צלם האל. מעל צלם האל מתנשא החלק הגבוה ביותר במקדש – השיקהרה (sikharā), סנסקריט, מילולית 'פסגת הר'). אם צלם האל מוצג ניצב או עומד רום השיקהרה ימצא בדיוק מעל מרכז ראשו, צ'קרת הכתר של האל. במידה והפסל שוכב, ימצא רום השיקהרה בדיוק מעל טבורו. מקום ההצרה שבין המנדפה לבין קודש הקודשים הוא גם המקום שבו ניצב מעין מחסום המהווה את הנקודה הפנימית ביותר במתחם. מעבר לנקודה זו המאמין אינו רשאי להיכנס. מעבר למחיצה ואל תוך קודש הקודשים רשאים לבוא רק כוהנים המשמשים בקודש.

במהלך כניסתם ובפרט בעמידתם במנדפה בסמוך למחסום ואל מול צלם האל מקיימים המאמינים את הדרשנה (בסנסקריט: darśana), הניצב בבסיס הפולחן ההינדי. במעמד זה חוזה המאמין בצלם האל מבלי שיגיע עדיו. הוא שואף לכך שבמקביל לראייתו את האל, גם האל יראה אותו³⁶. במקרים מסוימים ישנו מסדרון

³⁴ ראה: Jain –Neubaur, עמ' 76. מקורות אחרים מסבירים את ה- samavasaraṇa כמעמד שבו נושא הטירטנקר את דרשתו הראשונה לאחר הגעתו להארה.

³⁵ מדובר בבארות מדרגות מיניאטוריות. עומקן 30 ס"מ ורוחבן 10 ס"מ. יש להן שני מגדלי כניסה וכמה מדרגות שמוליכות מטה. במועדי חגיגות הן ממולאות במים ובפרחים על ידי עולי רגל.

³⁶ ראה: Eck Darśan, עמ' 3.

היקפי, מעין אמבולטוריום, מסדרון היקפי צר הסובב את קודש הקודשים. כשאמבולטוריום כזה קיים, רשאים המאמינים להלך בו.

בין המוקהמנדפה למחסום שבכניסה אל קודש הקודשים נמתח ציר אופקי. זהו ציר האמונה המבטא את ערגתו ואת כמיהתו של המאמין אל האל. בין צלם האל לרום המקדש נמתח קו אנכי, המצביע על מקורו השמימי של האל. נקודת ההשקה של הצירים הללו אינה מתאפשרת אלא במבט; מבטו של המאמין הנמזג במבטו של האל.

מבנה באר המדרגות עונה על קריטריונים בסיסיים אלו: הכניסה אל מתחם הבאר הינה דרך טוראנה מפוארת או צמד מבני טודה. המסדרון המדורג מוליך אל מקום הפולחן עצמו: הבריכה, המקבילה במובנים מסוימים למנדפה, מקום ההתכנסות. מעבר לה ישנו אזור שבו ניכרת הצרה ברורה, כמו המותניים הבנויים בתווך שבין המנדפה לקודש הקודשים במקדש. במקום זה ניצב בבאר המדרגות מגדל הפאבליון האחרון. כל עוד בפיר הבאר נמצאים גומחות וצלמים, הם ממוקמים על ציר האמצע שלו, הפונה אל מרכז גרם המדרגות, כך שניתן לראות אותם מבעד למפתחים האמצעיים במגדל פאבליון. את מקומו של האמבולטוריום תופסת האפשרות להקיף את פיר הבאר על פני הקרקע.

ניתן למצוא הקבלה גם בהשוואת גודלם היחסי של החלקים הארכיטקטוניים במקדש הצפון-הודי לעומת גודלם היחסי של אגפי באר המדרגות. במקדש הצפון-הודי בולטת ביותר ההקבלה ההירארכית בין גובה הגג של כל אחד מהאגפים השונים לבין חשיבותו. גג המנדפה, למשל, גבוה מגג המוקהמנדפה, מבואת הכניסה. במקדשים שבהם יש כמה מנדפות הבנויות על אותו ציר ברצף, ניכר שגג המנדפה החשובה ביותר, הסמוכה לקודש הקודשים גבוה יותר מיתר גגות המנדפות. גג השיקהרה, הצריח שמתנשא מעל קודש הקודשים, בולט בהרבה מעל כל חלקי המקדש ומהווה את שיאו הפיזי והרוחני. בבאר המדרגות מתקיים רעיון זה בהיפוך מלא; מגדלי הפאבליון המתנשאים מעל הרחבות הקוטעות את רצף הירידה אל תחתית המסדרון, יכולים להיתפש כמנדפות. כל מגדל פאבליון נבנה בעומק גדול משל קודמו ומכאן שהוא גבוה יותר מקודמיו. על פי הבנתי ניתן לראות את הבריכה שבמעמקי המסדרון המדורג, כמקבילה למנדפה החשובה ביותר, המהווה הן מקום הפולחן והן הנקודה הפנימית ביותר שאליה יכול המאמין להגיע. בהמשך לפרשנות זו יש לדעתי לפענח את פיר הבאר כמקביל לקודש הקודשים והשיקהרה. הפיר מהווה את הנקודה העמוקה ביותר במתחם באר המדרגות; הוא מקור המים שנמצא בבסיס המתחם ובמקביל מהווה את הנקודה שאליה המתחם כולו מתכנס מבחינה אדריכלית. בעוד שאל הבריכה יכולים המאמינים להגיע ואף לטבול במימיה, אין הם יכולים לחצות את אזור ההצרה, שבו ניצב הפאבליון האחרון ולהיכנס אל פיר הבאר. כל עוד יש צלמים בדופן פיר הבאר הם ממוקמים על ציר האמצע של המבנה. לאור הימצאותם של פתחים בפאבליון האחרון, המאפשרים קיום קשר עין בין היורד בבאר לבין הצלמים שמולו, הרי שגם בבאר, כמו במקדש, מתאפשרת עריכת דרשנה.

בחינת הקירוי בבאר מעלה סוגיה מעניינת. כאמור, במקדש ההינדי ישנו קירוי בולט ומרשים הן מעל המנדפה והן מעל קודש הקודשים. בבאר המדרגות, לעומת זאת, אין כל קירוי מעל הברכה ופיר הבאר. דווקא שני האלמנטים שמקבילים במובהק לחלקי המקדש הפנימיים ביותר נותרים חשופים לחופת השמיים. לעומת זאת, כפי שכבר ציינתי, המסדרון המדרג מקורה לסירוגין. הקירוי יוצר ריצוד מעניין בין אזורים מוארים לאזורים מוצלים. עבור היורד במדרגות הבאר מועצם המראה עוד על ידי ההתבוננות דרך שדרות העמודים המקבילות שיוצרות פרספקטיבה מעניינת. מגדלי הפאבליון נוצרו ככל הנראה מתוך הצורך המעשי לחזק את כתלי המסדרון המדרג בתמיכות פנימיות על מנת להקטין את לחץ האדמה עליהם ולמנוע את קריסתם פנימה, אולם למיטב הבנתי כי מרגע שנהגה רעיון התמיכה הוא מומש באופן שייצור ריצוד מעניין של אור וצל שהפך להיות חלק אינטגרלי מהמבנה של באר המדרגות בשיא התפתחותו.

כפי שכבר צוין, במקדש ההינדי מתקיימת השקה בין שני צירים: במימד הארצי אדם ניכנס למקדש בציר אופקי, המוביל אותו דרך התורנה אל המנדפה אל מול קודש הקודשים. במובן המטאפיסי מתקרב המאמין עד כדי כמעט נגיעה והתמזגות שבמבט עם הציר האנכי, שעליו ממוקם צלמו של האל. רעיון זה מודגש בכל מבנה מקדש ולטענתי הוא מתקיים גם בבאר המדרגות. בכל מקדש צפון-הודי ישנה התייחסות מובהקת למפלסים המונחים זה על גבי זה. הדבר בולט בשמירה על רצף והמשכיות של הרצועות העיטוריות השונות, מדפי אבן בולטים ושאר אלמנטים לאורך כל קירות המקדש. לצד ההדגשה של הצירים האופקיים ישנה הדגשה גם של צירים אנכיים מסוימים. אלו מודגשים לא רק על ידי נסיגה פנימה או בליטה החוצה מרצף הקיר, אלא גם על ידי סוג העיטור או גודל הפסלים. רעיון זה, הן מבחינת השמירה על החלוקה הברורה והמודגשת לקומות, למפלסים ולרצועות עיטוריות והן מבחינת החלוקה של פני הקירות לרצועות אנכיות מודגשות במיוחד, מתממש במלואו גם בבארות המדרגות. למשל; הרצועות האורכיות בבאר המלכה (Ranī ki vāv) שבפאטן³⁷ מודגשות על ידי הופעתן של נישות שבהן צלמי זוגות אלים. הנישות הללו מופיעות אך ורק בקירות מגדלי הפאבליון ונמצאות זו מעל זו, כלומר בכל אחת מקומות המגדלים. נקודות החיבור שבין מגדלי הפאבליון לקירות התמך של המסדרון הן הנקודות היחידות במתחם כולו שבהן מוצגים פסלי סגפנים. לדעתי דמויות נבדלות אלו הנמצאות לאורך מגדלי הפאבליון - צירי האורך המודגשים במבנה והימצאותן בזיקה אלו לאלו - נועדו לסמל דרכי תרגול שונות שאמורות להביא את האדם לשחרור (בסנסקריט: moksa); טנטרה מסומלת על ידי צלמי הזוגות בעוד יוגה מסומלת בדמותו של הסגפן. שתי צורות התרגול הללו רווחו בצפון תת-היבשת ההודית בזמן בניית הבאר.

מעניין כי בארות מדרגות שונות, שיצאו ברבות הזמן משימוש, הוסבו לימים לאתרי פולחן פעילים, לעיתים תוך הסבת נזק מסוים למבנה הקדום. אציין כי באותן בארות מדרגות שהוסבו למקדשים, משמשים המעברים ההיקפיים שסביב הברכה כמנדפה, המקום שבו מתבצע הדרשנה ונערך הפולחן. בעוד על פיר הבאר שלא אחת נסתם בבטון או נסגר על ידי סורג מתכת מסיבי המשמש כרצפה, מוקם קודש הקודשים שבו צלם האל.

³⁷ הבאר נבנתה במחצית השנייה של המאה ה-11 לסה"נ. הפטרונית של הבנייה, שבעטיה הוענק לאתר שמו הרווח, הייתה ככל הנראה המלכה אודיאמטי (Udayamati) לבית צ'אולוקיה (Caulukya). ראה: Mankodi, עמ' 234.

דוגמאות לבארות מדרגות שעברו הסבה כזו הן: Mātā Bhavanī vāv, בת המאה ה-11, הנמצאת בפאתי העיר אחמדבאד ובאר מדרגות נוספת בחלקה המזרחי של העיירה פאטן, המכונה כיום Sindvai Mātā. בשימוש המאוחר הזה, שנעשה במקומות שונים ובלתי קשורים זה בזה באופן כמעט אינטואיטיבי אציע לראות חיזוק לכל הנוגע בדבר ההקבלה שבין אגפי המקדש הצפון-הודי לחלקי הבאר.

מניין נובעים מי הבאר?

ראשיתן של בארות המדרגות במסדרון מדורג שבאמצעו זווית בת 90 מעלות (צורת L), למשל Bachavdi vāv שנמצאת בסמוך לכפר Dhank בגוג'ראט³⁸. ככל הנראה צורה זו פותחה בזכות היציבות של מסדרון זוויתי בפני התמוטטויות קרקע, שהיא גדולה מיציבותו של מסדרון ישר. בארות מדרגות שהמסדרון שלהן דמו ל זכו בפי עורכי הסקרים הארכיאולוגים לכינוי העכשווי amṛtavarsīṅṅ (בסנסקריט: 'ממטירת הנקטר')³⁹. מקורו של כינוי זה בכתובת שהתגלתה בבאר מדרגות קדומה, המשווה את מי הבאר לנקטר⁴⁰. נדמה כי לעובדה שמי הבאר מגיעים ממעמקים וכי על מנת להגיע אליהם יש לנטוש את פני האדמה ולרדת אל מתחת להם יש משמעות עמוקה. מעניין לגלות שאת מי הבאר המגיעים ממעמקים, מדמים לנקטר, שבדרך כלל נתפש כמגיע דווקא ממרומים. ההיפוך כאן מועצם עוד יותר, מכיוון שמי הבאר, הנמשלים לנקטר ונדלים ממעמקים, מתוארים כאן כמומטרים ממעל – כלומר, בהיפוך מלא ביחס למקובל ולמוכר.

אזכור נוסף של מי הבאר כנקטר מופיע בכתובת שנמצאת בבאר Dada Harir (שהוקמה בשנת 1499 לסה"נ). בסעיף 1.14 של הכתובת נאמר ש"כשאדם מתבונן במים העמוקים דמויי הנקטר של הבאר נדמה לו שאוקיאנוס החלב כולו השתכן בבאר"⁴¹. 'אוקיאנוס החלב' הוא אותו ים עצום המוכר מסיפורים הינדיים מיתולוגיים רבים. זהותו של האוקיאנוס הזה משולה במובנים מסוימים לדמותו של פורושה (puruśa) המוכר מכתבי הוודות הקדומים⁴², המכיל את העולם כולו, בצורתו האריכטיפית⁴³. פורושה מתואר כמי שסוכך על העולם כולו ואף מעבר לו וכי במהלך הקרבתו וחלוקתו לנתחים נוצרו ממנו כל האובייקטים בעולם. בהיותם של האובייקטים השונים בעולם קשורים אל אותו המקור הם מקיימים ביניהם זיקה אדוקה. נדמה כי בהתייחסות דומה אל מי הבאר יש משום הצעה להתבוננות שונה בתכלית, המשנה סדרי עולם. התבוננות זו, מציעה לראות בנקודה העמוקה ביותר, במי הבאר, את התמצית והמקור שמהם מתפשט עולם ומלואו. תפישה זו הופכת על פיהם מושגים כגון 'למעלה' ו'למטה', 'פנימי' ו'חיצוני' 'רחב' ו'מצומצם' ואולי אף יש בה כדי להציע את ביטולם של המושגים הדיכוטומיים הללו.

³⁸ בארות מדרגות קדומות נוספות אשר להן מסדרון מדורג בצורת L הן visavāda, Baroda, Māngrol, Chātrāl, Amṛtavarsīṅṅ.

³⁹ ראה: Jain-Neubauer, עמ' 27.

⁴⁰ למרבה הצער Jain-Neubauer, המצטטת את הכתובת, אינה מציינת את האתר שבו נמצאה.

⁴¹ ראה: Jain-Neubauer, נספח 2.

⁴² ראה: Rig Veda 10:90 וכן פטר, עמודים 10-11.

⁴³ ראה: Kramrisch, Vol I, עמ' 7.

יותם יעקבסון

הרצאות, צילום וכתיבה, הדרכה בארץ
ולאורך נתיבי הסחר הקדומים באסיה

מקומו של הנקטר כתמצית שבה יש לטבול ועמה יש להתמזג רוח ביותר הן בתיאולוגיה ההינדואית והן במופעה הארכיטקטוניים. אחד המוטיבים הבולטים ביותר בארכיטקטורה ההינדואית הוא עיטור הנקרא קלשה (kalaśa, בסנסקריט 'כד' או 'קנקן'). עיטור הקלשה נמצא תדיר במרומי השיקהרות, מגדלי המקדשים⁴⁴. קודש הקודשים במקדשים הינדיים ובודהיסטיים מכיל את הנוכחות האלוהית שאמורה לסייע למאמין להגיע אל אותה תמצית, שהיא עיקר החשיבות ומטרת המעטפת המסוגגנת כולה. תמצית זו מצויה במרכזם של כל הצירים האופקיים, הארציים ומהווה מוקד שדרכו ניתן להתחבר עם רעיונות ותפישות הנמצאות על הציר האנכי, הקושר שמיים וארץ. היא נמצאת מעל הצלם, המקום שבו מתגלה האל במופעו הקונקרטי, החלקי. נדמה שעל רעיון זה בדיוק כותבת ברגישות רבה החוקרת Stella Kramrisch: "מקום העלייה לרגל הוא סופו של מסע אל המרכז, אך אינו המטרה כשלעצמה, אלא הכלי בעזרתו ניתן לעבור דרך המרכז. מסיבה זו מקומות העלייה לרגל רבים ומאותה סיבה אין כל הכרח לצאת כלל למסע עליה לרגל"⁴⁵ (תרגום שלי). לאור האמור, לא מפתיע למצוא פעם אחר פעם את מוטיב ה-kalaśa מתנוסס במרומי השיקהרה ומהווה את שיאו של המקדש כולו. זוהי הנקודה שאליה שב ומצטמצם המקדש, המסמל את היקום כולו. נדמה כי השימוש במוטיב ה-kalaśa מגלם משמעויות רבות: הכד מכיל את שיקוי האלמוות ולכן גם מסמל נצח וחיים. הוא מכיל נקטר, שמקומו במרומים ושירד בנסיבות מיוחדות בנקודות מסוימות על פני הארץ⁴⁶. הכד מסמל גם את תמציתו של אוקיאנוס החלב, החומר הקמאי שממנו נוצר העולם כולו, שעליו נם האל וישנו טרם בריאתו את העולם ושממעמקיו מועלות ישויות אלוהיות רבות. בהקבלה הפוכה מתחמי בארות המדרגות מצטמצמים אל פירי הבארות המכילים, כמו כד, את תמצית הזרם התת-קרקעי של מי התהום. הן המקדש והן באר המדרגות הם מבנים ה"מצטמצמים לנקודה הנמצאת מעבר לצורה הכוללת"⁴⁷, הנמצאת אי שם בנקודה שמעבר להתלכדות הציר האופקי עם הציר האנכי, המתמזגת בשמיים ממש כשם שהיא נמזגת למים.

הירידה אל המקור

המבנה המדורג של הבאר מאפשר להגיע אל המים ולטבול בהם. לשם כך יש בתחתית בארות המדרגות בריכה שמדרגות נוחות מובילות אל שפתה גם כשמפלס המים בה משתנה. מים נתפשים בהינדואיזם כמעניקים חיים, כבעלי יכולת לנקות פיזית וחשוב מכך – כבעלי יכולת לטהר נפשית. מים אף נתפשים כהכרחיים לשם הנכחתם של האלים והישארותם במקום; הם מוצגים כתנאי הכרחי שבלעדיו לא יכול מבנה המיועד להיות מקדש להפוך משכן לאל⁴⁸. דוגמא לסביבה האהובה על האלים מופיעה בטקסט Bṛhat LV, 4, Saṃhitā: "האלים תמיד משחקים היכן שישנם אגמים, היכן שקרני השמש נחסמות על ידי מטריות של

⁴⁴ ראה Deva, תצלומי מקדשים בכרך II.

⁴⁵ ראה: Kramrisch, Vol I, עמ' 3.

⁴⁶ ראה: פטר, עמ' 74-77.

⁴⁷ ראה: Kramrisch, Vol I, עמ' 167.

⁴⁸ ראה: Kramrisch, Vol I, עמ' 5.

עלי לוטוס והיכן שמעברי מים נקיים נוצרים על ידי ברבורים וברווזים...⁴⁹ (תרגום שלי). לאור נוכחות האלים השמימיים במים הארציים, לא מפתיע שבמקורות שונים נתפשת הרחצה כמדמה את הרגע שבו אדם נוגע בשמיים⁵⁰. יתכן שריצוד האור והצל המעניין המתגלה בדרך אל המים, לאורך המסדרון המדורג, בין גרמי המדרגות הפתוחים אל השמיים לבין מגדלי הפאבליון המקורים, נועד בין השאר לייצר סביבה כזו בדיוק. בארות מדרגות רבות מוגדרות כ- tīrtha, אתר הכולל בדרך כלל גהאט רחצה, שלעיתים עולה בחשיבותה ובקדושתה על זו של המקדשים עצמם⁵¹. הטירטהא מהווה מקום שבו ניתן לצלוח היבטים פיזיים, כגון מים ולהגיע אל הגדה שמנגד. במקביל ניתן גם לצלוח בה היבטים נפשיים ושכליים החוסמים את דרכו הרוחנית של אדם. על ידי צליחת המכשול אפשרי להגיע לצלילות תודעתית ונפשית.

פסוק 9 בפרק מס' 33 של *Viśvakarama Vāstuśāstra*, המדגיש את הכרח הימצאותו של מתקן שאיבה מעל פיר הבאר, שולל את הצורך לרדת לשם כך למטה. יש בכך משום הדגשה כי משמעות הירידה אל תחתית הבאר בדרך העוקפת את מתקן האיבה לא נועדה לצורך פרקטי זה. לדעתי, בירידה אל תחתית המבנה ישנה חשיבות גדולה ומהותית מאין כמוה מכיוון שהיא מאפשרת הגעה אל מקור המים. בפסוק הראשון של פרק 33 ב- *Viśvakarma Vāstuśāstra* מצוין במפורש כי באר מדרגות צריכה להיחפר במקום שבו ישנו זרם מים תת-קרקעי. כלומר – בעצם הירידה אל באר המדרגות עושה המאמין את דרכו אל מקומם של המים הזורמים בהיחבא. כלומר בעוד המאמין המבקר בבאר נמנע ממשכת המים אליו (זאת חרף קיומו של מתקן האיבה) הוא מגיע לכדי סמיכות גדולה אל זרם תת-קרקעי וסמוי, הפועם בתחתית פיר הבאר ומפעפע אל הבריכה. בעת הטבילה בבריכה הוא מתקרב אל אותו זרם קרבה יתירה, גם פיזית וגם קונספטואלית, אך לא מגיע לכדי איחוד עימו.

בהודו רווחת ההקבלה ההופכת לעירוב בין פנים וחוץ. על פי מקורות שונים ה- tīrtha החשובה ביותר שבה תמיד יש לרוחוץ היא הטירטהא של התודעה (בסנסקריט: mānasatīrtha); היא מתוארת כ"עמוקה, צלולה וטהורה. מימיה הם האמת (בסנסקריט: satya) והחוכמה המטאפיזית (בסנסקריט: brahmajñāna). אלו שעורכים רחצה כזו זוכים לראות את הטבע האמיתי של הדברים" (בסנסקריט: tattavadarśin)⁵². אותו רעיון, בדבר עירוב בין פנים וחוץ, מתבטא גם באדריכלות המקדשים בצפון-הודו. עם ההגעה למקדש המאמין עושה את דרכו מחיי חולין למקום של קדושה. המעבר מודגש על ידי המעבר הפיזי מהחוץ אל הפנים, אל תוככי המבנה ובהקבלה - אל מעמקי נפשו של המאמין. לצד התנועה האופקית חשוב להזכיר גם את התנועה האנכית – את התקרבותו של המאמין אל הציר שבו נמצאת האלוהות, המודגש על ידי הקו המתוח בין צלם האל בקודש הקודשים לבין הקלשה הניצב בראש השיקרה. הדרך הרוחנית שאותה יש לעשות מסומלת

⁴⁹ ראה: שם, עמ' 4.

⁵⁰ ראה: Livingston, עמ' 7.

⁵¹ לדוגמא: גהאטות הרחצה בואראנאסי ובפושקר.

⁵² ראה: Kramrisch, Vol I, עמ' 4.

בטיפוס במעלה השיקרה ובהקבלה - אל מעמקי תודעתו של המאמין⁵³. תוך כדי העפלה ויזואלית במעלה קירותיו החיצוניים של המקדש הצפון-הודי מותיר המאמין מאחוריו פסלים של דמויות קונקרטיות ומזוהות המפוסלות לאורכם של האפריזים התחתונים. בהקבלה, מותיר המאמין מאחוריו דמויות המוכרות לו ואירועים מחייו הארציים. לפיכך, לא יפלא אפוא שדווקא לאורך מגדלי הפאבליון, המדגישים מאד את המימד האנכי שבבאר ובמידה מסוימת אף נראים כסולמות, ניתן למצוא ייצוגים יוצאי דופן של צלמים המסמלים דרכים שונות להגיע להארה. המאמין מטפס הלאה במעלה הקירות וחולף דרך אזור שבו נעלמות בהדרגה הדמויות הקונקרטיות. תחילה הן קטנות ובהמשך הן הופכות לפרקטלים; גיבוב של צורות גיאומטריות שונות המכילות זו את זו והולכות ומצטמצמות זו אל תוך זו וכלפי מעלה. כל אלו מקבילים למצב תודעתי גבוה יותר. בסופו של דבר המאמין מגיע אל הנקודה האחת שממנה מסתעף ומתפצל המקדש (ובהקבלה גם היקום כולו) ושאליה הוא גם שב ומתכנס" כד הקלשה, המסמל את הריכוז החד נקודתי ואת הראייה הצלולה של המוקשא.

אני סבור כי יש להתבונן באופן דומה במבנה באר המדרגות; בהקבלה למקדש, גם הבאר מציעה מעבר מחיי היום על שלל צורותיהם המוצקות, אל עולם אחר, עמוק יותר, פנימי וכמוס יותר. בעוד שבמקדש מתקיימת תנועה לאורך ציר אופקי ותנועה לאורך ציר אנכי המופנה כלפי מעלה, בבאר המדרגות מתקיימת תנועה לאורך ציר אופקי, אך התנועה לאורך הציר האנכי מופנית כלפי מטה.

הגולש במורד המסדרון זוכה למבט מורכב, רב פרספקטיבות, דרך העמודים של מגדלי הפאבליון השונים, לעבר פיר הבאר. המראה מועצם על ידי משחקי האור והצל בין קטעי המסדרון המקורים לבין קטעי המסדרון הפתוחים לחופת השמיים. אציע לראות בריצוד אדריכלי זה שיקוף לריצוד תודעתי. הריצוד התודעתי הוא ממאפייני הלך הרוח של הצועד בדרך אל תובנה חדשה, הנולדת כתוצאה מהיפוכן של מוסכמות. התובנה החדשה כמו מנצה ועולה דווקא בהגעה אל התחתית, שמהווה נקודת התחלה חדשה.

במובנים מסוימים ניתן לראות במגדלי הפאבליון השונים הבנויים לאורך המסדרון המדורג אקורדים בקצביות של היקום. כמו מעגלי אדווה הנוצרים על פני המים בעקבות השלכת אבן לתוכם, כך מציינים מגדלי הפאבליון שלבי התפשטות ובהיפוך גם התכנסות.

במעלה הבאר מורגשת פעימה של התרחבות, השאיפה אל האור ואל הקונקרטיזציה. במורד הבאר נחוות פעימה של התכנסות, שאיפה לחושך, התחקות אחר מקור יחיד, מצומצם, שהוא גם הווייה חובקת עולם. שתי התנועות הללו, הזרמות זו אל זו, המתמזגות זו בזו, המבטלות זו את זו, יוצרות מקצב דואלי, נושם ומרצד.

על דופן פיר הבאר בקצה ציר האמצע של המתחם כולו נמצאת הנקודה שאליה מתכנס בסופו של דבר מבטו של המאמין. במקרים רבים נמצאת בנקודה זו דמות איקונית שקושרת אותו אל התמצית שנמצאת בקו אנכי

⁵³ הנקודה הגבוהה ביותר היא גם הנקודה העמוקה ביותר. למעשה, 'גובה' אינו אלא השטחה מטאפורית של הפנים הפנימי ביותר, שהוא חמקמק ונסתר.

מתחתיו. בבארות מדרגות שונות⁵⁴ ובפרט ב- Ranī ki vāv שבפאטן במקום המיועד לצלם האל משוכן צלם של וישנו ששאשאינה (śeṣaśayana)⁵⁵, וישנו הנם על מיטת הנחשים שלו, צף על אוקיאנוס החלב בעוד לקשמי, אישתו, מעסה את כפות רגליו. צלמו של וישנו ששאשאינה נשקף מבעד למפתח האמצעי של מגדלי הפאבליון ומעל מפלס המים ממש. מסופר כי וישנו נם לאחר שהחריב את העולם⁵⁶ ובטרם יצר עולם חדש. בשלב מסוים, וזה הרגע המדויק המוצג בפסל הנפלא, חש האל הנם גירוי בבטנו ומתעורר. אז צומח מטבורו פרח לוטוס נפלא שבתוכו יושב האל ברהמה. האל ברהמה נודע כמי שמכונן את הבריאה⁵⁷, הן של העולם והן של תודעה חדשה, מזוככת, שהיא נחלתו של מי שפוקד את הבאר ושב ממעמקיה להלך על פני האדמה.

נספח: רשימת מושגים:

אִמְרְתֵּי וְרִסְיֵי (amṛtavarsīni) – בסנסקריט. מילולית: 'ממטירת הנקטר'. מקורו של כינוי זה בכתובת שהתגלתה בבאר מדרגות קדומה, המשווה את מי הבאר לנקטר. עורכי הסקרים הארכיאולוגים מכנים כך את כל בארות המדרגות שלהן מסדרון מדורג זוויתי.

גַּרְבְּהָא גְּרִיהָ (garbhagriha) – סנסקריט. מילולית: 'חדר הרחם'. כינוי לקודש הקודשים, המקום שבו משוכן צלם האל במקדש.

דַּרְשָׁנָה (darśana) – סנסקריט. מילולית: ראייה. המעמד הניצב בבסיס הפולחן ההינדי. במעמד זה חוזה המאמין בצלם האל מבלי שיגיע עדיו. הוא שואף לכך שבמקביל לראייתו את האל, גם האל יראה אותו.

וּאֵו (vāv) – המושג הגוג'ראטי לבאר מדרגות. בראג'אסטני היא נקראת Baoli או Baori.

וּאֵפִי (vāpi) – באר מדרגות. סנסקריט. זהו מושג בעייתי מכיוון שאין הוא מתייחס לבארות מדרגות בלבד, אלא למגוון גדול של מאגרי מים.

תוֹרָנָה (torāṇa) – סנסקריט. שער כניסה מהודר.

מַנְדָּפָה (mandapa) – סנסקריט. רחבת התכנסות מקורה במקדש הינדי. המקום שבו מתקיימת ראיית האל (דרשנה) ובו מתקיים הפולחן.

מוֹקְהָ מַנְדָּפָה (mukhamandapa) – סנסקריט. מבואת הכניסה למקדש.

⁵⁴ למשל במאגר המים ב- Modhera שבגוג'רט וב-Raniji ki Bauli ב-Bundi, ראג'סטאן.

⁵⁵ ב- Ranī ki vāv, נמצאים שלושה צלמים זהים כמעט, זה מעל זה.

⁵⁶ ראה: Gopinatha Rao, Vol I, עמ' 264.

⁵⁷ ראה: פטר, עמ' 12-14.

פאבליון - מבנה מקורה, פתוח, הניצב עצמאית ונתמך על ידי עמודים. מגדלי הפאבליון אינם פתוחים לחלוטין שכן משני צדיהם הם נסמכים על כותלי המבנה. לאור היותם פתוחים משני צדיהם הרחבים ניתן לכנותם פאב ליונים ולאור העובדה שרבים מהם מתנשאים לגובה כמה קומות החלטתי לכנותם מגדלי פאבליון.

קוּטָה (kūṭa) – סנסקריט. מגדל פאבליון

קוּפָה (Kūpa) – סנסקריט. באר רגילה, בעלת פיר בלבד.

קָלְשָה (kalaśa) – סנסקריט. מילולית: 'כד' או 'קנקן'. עיטור הקלשה נמצא תדיר במרומי השיקהרות, מגדלי המקדשים.

שִׁיקְהָרָה (sikhara) – סנסקריט. מילולית: פסגת הר. הנקודה הגבוהה ביותר במקדש המתנשאת מעל צלם האל.

שֶׁשְׁשֵׁיבָה (Śeṣaśayana) – מופע של וישנו הנם על מיטת הנחשים שלו וצף בים החלב.

תוּדָה (toda) – סנסקריט. צמד מבנים מלבניים, אטומים, בעלי גג מחודד, מעוטרים באופנים שונים, שניצבים משני עברי הפתח.

תִּירְתָה (tīrtha) - מקום עלייה לרגל הנמצא על גדות מים (נהר, אגם, ים). במקום זה מתאפשרת צליחה של המים, אך במקביל למימד הארצי מתאפשרת גם צליחה תודעתית.

ביבליוגרפיה

1. (פטר), פטר, ע. *המיתולוגיה ההודית*. ספרי תל אביב, תל אביב, 2001.
2. (Deva), Deva, K. *Temples of Khajuraho*. Archaeological Survey of India. New – Delhi, 1990.
3. (Gopinatha Rao), Gopinatha Rao, T.A. *Elements of Hindu Iconography*. The Law Printing House, Madras. 1916.
4. (Eck), Eck, D.L. *Banaras: The City of Light*. Princeton University Press. N.J. 1983.
5. (Eck Darśan), Eck, D. L. *Darśan Seeing the Devine Image in India*, Motilal Banarsidass Publishers, Delhi, 2007.
6. (Hopkins), Hopkins, T.J. *The Hindu Religious Tradition (The Religious Tradition of Man)*. Dickenson Publishing Company, California. 1971.
7. (Jain –Neubaur), Jain-Neubaur, J. *The Stepwells of Gujarat*. Humanities Press. N. J. 1981.
8. (Kramrisch), Kramrisch, S. *The Hindu Temple*. Sri Jainendra Press, New -Delhi, 2007.

9. (Livingston), Livingston, M. *Steps to water*. Princeton Architectural Press. New York, 2002.
10. (Longhurst), Longhurst, A. H. *Hampi Ruins Described and Illustrated*. Madras, 1917.
11. (Mankodi), Mankodi, K. *The Stepwell at Patan*. Project for Indian Cultural Studies. Bombay, 1991.
12. (Nagar), Nagar, S.L. *Śiva in Art, Literature and thought*. Indus Publishing Company, New – Delhi, 1994.
13. (O'Flaherty), O'Flaherty, W.D. *Hindu Myths: A Sourcebook Translated from the Sanskrit*. Penguin Books, New Delhi, 1975.
14. (Sen), Sen, A. *The Argumentative Indian*. Penguin Books, New-Delhi, 2005.
15. (Shukla), Shukla, D.N. *Vāstu-Śāstra – Hindu Science of Architecture*. Munshiram Manoharlal Publishers. New Delhi, 2008.

מפתח תמונות (על פי חלוקה לתיקיות):

*** את התמונות רצוי לשלב בטקסט ולא כנספחים ***

Mankodi

מבט אווירי אל תוך ראני קי ואו – 1

חתך רוחב בראני קי ואו – 2-3

שלוש סריקות המצטרפות לכלל תמונה אחת שמציגה חתך אך של הבאר – 1-3 – (חתך) Rani ki vav
על ציר הרוחב שלה – חשוב!

***לתשומת לבכם: ייתכן והשימוש בסריקות מהספר מצריך אישור מכיוון שייתכן והן מוגנות בזכויות יוצרים.**

*** שאר התמונות המצולמות כאן הן שלי ולכן אין כל בעיית זכויות יוצרים לגבי השימוש בהן.**

Rani Ki Bauli, Neemrana (18th Cent)

מראה הבאר כפי שהיא נראית על פני השטח – 10-11

מבט במעלה המסדרון המדורג – 12

מבט במורד המסדרון המדורג – 13-14

המדרגות היורדות אל הבריכה – 15-16

מבט על הבריכה מכיוון המסדרון המדורג – 17-18

מבט על הבריכה ובמעלה המסדרון המדורג מתוך אחת הקומות במגדל הפאבליון האחרון – 19-20

פיר הבאר נמצא מעבר למגדל הפאבליון האחרון ומקושר למבנה רק במספר פתחים קטנים. – 21

Rudabai vav, Adalaj (1499)

המסדרון המדורג מזוויות שונות – 0-8

תבליט הדגים הקופצים מהמים – 9-13

המפתח המתומן שמתנשא מעל הברכה שבתחתית המסדרון המדורג – 14-21

פיר הבאר על ציר האמצע שלו גומחות החסרות צלמים – 22

Rajon Ki Bauli (1516)

דוגמא לפיר באר שבו מתקן שאיבה:

מבט מלמטה – 0-1

מבט משפת הבאר אל תוכה – 2-3

Bara Imambara (1784)

4 תמונות המציגות פיר באר מוסלמית שבה שימוש בקשתות ובטיח וכן חללים תת-קרקעיים הקפיים הנפתחים אל הפיר.

Dada Harir (1499)

הברכה שמעליה מפתח מתומן – 0-1

תמונות של המסדרון המדורג מזוויות שונות – 2-6

הכתובות בפרסית ובסנסקריט (שקטע מהן מצוטט בטקסט) – 7-9

Mata Bhavani (11th Cent)

הירידה לבאר והכניסה למקדש המודרני – 0-2

פינת פולחן מודרנית מתחת לאחד ממגדלי הפאבליון – 3

הברכה שהיקפה הפך למנדפה – 4-5

מבט דרך הסורגים הסוגרים על אחת המפתחים בפאבליון האחרון. קודש הקודשים שבו שוכן – 6
צלם האלה הוקם על פיר הבאר הסתום.

Rani Ki vav (11th Cent)

אומנות נטויות מעל פיר הבאר שבעבר שימוש חלק ממתקן שאיבה – 0-5

זוגות של צלמי אלים נמצאים אך ורק על קירות הפאבליונים – 7-12

זוגות של צלמי אלים נמצאים אך ורק על קירות הפאבליונים – 40-41

קטע קיר מפוסל שבו מודגשים צירי האורך והרוחב – 17

תמונות שונות של המסדרון המדורג ומגדלי הפאבליון – 18-27

מבט מתוך פיר הבאר לעבר הפאבליון האחרון – 22-28

יותם יעקבסון

הרצאות, צילום וכתיבה, הדרכה בארץ
ולאורך נתיבי הסחר הקדומים באסיה

מבט מתוך פיר הבאר לעבר הפאבליון האחרון – 33-38

ציר האמצע של הבאר ושלושת צלמיו של וישנו שששאינה – 30-32, 39

תקריב של צלם וישנו שששאינה -42-43

תקריבים של צלם האל ברהמה הבוקע מתוך הלוטוס שצומח מטבורו של וישנו – 44-47

לקשמי, אישתו של וישנו, מעסה את כפות רגליו – 48

North Indian Temple – Kandariya mahādev, Khajuraho (1025-1050 AD)

קיר מקדש המדגיש את צירי האורך והרוחב – 0

הדגשה של הירארכית המנדפות, בכורת השיקהרה ומקומה של הקלשה – 2-4